

ka rađanja i broja djece jedna je od zasada suvremenog liberalnog društva uspostavljenog u Europskoj Uniji, kojoj se i Hrvatska želi pridružiti. Pri tome se otvara pitanje granica liberalizma, na koje je teško dati odgovor.

Knjiga prof. Šimunića i suradnika većim je dijelom odgovorila na pitanje postavljeno u naslovu knjige: »Dobrobit i Rizici«. Bilo bi vrlo korisno kad bi autor i suradnici (isti ili i neki drugi) objavili knjižicu o dobro-

biti i rizicima druge, »konkurentne« metode kontracepcije – intrauterinim ulošcima. Dobar je dio žena – onih koje su rodile i koje nemaju cervikovaginalne infekcije i bolesti uterusa, jajovoda i jajnika – u kojih je IUD kontracepcija »metoda izbora«. Vjerujem da bi se i za takvu knjigu našao sponzor.

Prof. Ante Dražančić

POVIJEST PRIMALJSTVA, PORODNIŠTVA I GINEKOLOGIJE BJELOVARSKOG KRAJA

Dubravko Habek

Dubravko Habek, dr.med., dr.sc., primarius, specijalist iz ginekologije i opstetrikije, Bjelovarčanin, bivši liječnik u Odjelu za ginekologiju i porodništvo Opće bolnice Bjelovar, zatim predstojnik Klinike za ginekologiju i porodništvo KB Osijek, sada liječnik specijalist u Klinici za ginekologiju i porodništvo Medicinskog fakulteta Opće bolnice »Sv. Duh« u Zagrebu, iznenadio nas je opet jednom knjigom: »Povijest primaljstva, ginekologije i porodništva bjelovarskog kraja«, od 17. stoljeća do 1960. godine. Knjiga je napisana na 215 stranica formata A4, sadrži 160 slika, od kojih je 30 foto preslika iz knjiga Matica rođenih, Matica umrlih, rađaonskih knjiga ili operacijskih protokola.

Knjiga sadrži predgovor, sažetak, a istraživana građa je podijeljena u devet vremenskih odsječaka: prvo je razdoblje do 1755. godine, a posljednje deveto od 1958. do 1960. godine. Nakon 202 stranice teksta je 190 literaturnih referenci: Matica rođenih, Matica vjenčanih, Matica umrlih župa bjelovarskog kraja, knjiga kojima se služio, te usmenih priopćenja brojnih još živućih svjedoka zbivanja, o kojima autor piše.

Dobar dio autorova teksta je posvećen primaljstvu, što je razumljivo, jer su primalje (Wehenmutter, Hebamme) bile nositeljice zdravstvene zaštite žena i materinstva (trudnica, roditelja, novorođenčadi i dojenčadi) dugo, dugo vremena, u svijetu, u austro-ugarskoj carevini i kraljevini, u hrvatskim krajevima pa tako i u bjelovarskom kraju. Dr Habek ponajprije u Uvodu govori o francuskoj primaljskoj školi u Parizu, u Hotel Dieu (osnovanom 1250. godine) te spominje primalju Juliette de Ventiere iz oko 1378. godine. U gradu Mainzu u Njemačkoj oficijelno su postojale primalje 1550. godine. Radile su primaljske škole, koje su imale i svoje udžbenike: udžbenik poznate Louise Bourgois iz 1636. te onaj Justine Siegemundin (Brandenburška škola) iz 1701., a prikazuje i foto preslike obiju primalja. Autor ne zaboravlja i hrvatski udžbenik za primalje varaždinskog protoliječnika Johana Baptiste Lalangue-a: »Brevis institutio de re obstetricia« s podnaslovom »Kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu

muskeh y szioromskkeh sen horvatsckoga orsaga y okolo nyega bliznessesh sztrankih«. U Uvodu knjige spominju se poznati opstetrikari iz svijeta, koji su u porodništvu ostavili svoje ime: Roederer, Osiander, Böer, Martin, Winter, Semmelweis, Tremdelenburg, Penrose, Wertheim, Landsteiner.

Primaljstvom su se najprije bavile priučene žene (nadiripralje); u europskim zemljama pa tako u Njemačkoj i Austriji postoje brojne primaljske škole iz kojih izlaze »aprobirane« primalje, danas bismo ih nazvali licenciranima. Bjelovar je osnovan ukazom kraljice i carice Marije Terezije 1756. godine, a 1776. godine se spominje poštanski ured. Sljedeće 1777. godine se u Bjelovaru spominju 4 primalje, a u Bjelovaru i okolici je 1770. godine 42 »kirurga-ranarnika«, koji su pripadali Križevačkoj ili Đurđevačkoj pukovniji. I primalje su bile dio vojnoga ustroja tadašnje Vojne krajine, sa stožerom u »Varaždinskoj regimenti«. Broj primalja i kirurga-ranarnika se povećavao pa je autor knjige u prvoj polovini 19. stoljeća nabrojio u Bjelovaru i okolici 19 primalja i 64 kirurga-ranarnika. Te su primalje vjerojatno bile školovane u brojnim primaljskim učilištima carevine, a kirurzi-ranarnici u Medicinskoj školi »Josephinum« u Beču. Među liječnicima se u 1803. godini spominje Francisca Szümerthin Ringelhorn, medicus doctoria – artis obstetriciae magistra, vjerojatno prva žena na ovim prostorima.

Posao primalja je bio voditi normalni porod. U slučaju komplikacija, koje su tada najčešće bile poprečni položaj, ispala ručica i zastoj poroda, bili su pozivani liječnici (magister obstetriciae, chirurgien-accoucheur, kirurg-ranarnik), koji su porod dovršavali forcepsom ili embriotomijom. Primalje u svojem armamentariju nisu imale forceps ili pribor za embriotomiju, jer im to nije dozvoljavao zdravstveni zakon, donesen 1710. godine (carica Maria Terezija i njen zdravstveni savjetnik van Swieten). Svi su porodi i sve intervencije obavljane u kući roditelja, nerijetko u štaglju ili štali. Nije bilo transporta u bolnicu, jer bolnice u Bjelovarskom kraju (i u »kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji«) do kraja 18. stoljeća

nije ni bilo. Godine 1852. su doneseni novi zakonski propisi o radu primalja: primaljama je zabranjena uporaba instrumenata (forceps, pribor za embriotomiju), a primalja je mogla obaviti ručno ljuštenje posteljice, unutarnji okret, ekstrakciju djeteta za nožice, repoziciju pupkovine, jedino ako liječnik nije bio dostupan. Godine 1854. je zabranjen rad (nadri)primaljama.

Moguće je da je prva bolnica, kao vojna bolnica, postojala 1782. godine. Dokazano je otvorenje Gradske bolnice 1846. godine, s nazivom »Landes Spital der K.K. Warasdiner Militär Grenze«, jer je tada još postojao ustroj Vojne krajine. U toj bolnici, u kojoj su bila četiri vojna kirurga, liječeni su i civili, među ostalim i »ženske bolesti« i dovršavali komplicirani porodi. Autor knjige donosi popis 45 kirurga-ranarnika bjelovarskog okružja, imena 10 liječnika (»medicus«-a) te za gotovo svaku godinu druge polovine stoljeća poimenično bjelovarske primalje. Godine 1857. se spominje 5 bolničkih kirurga (sada već pretežno domaća prezimena). Porodi se, za razliku od prethodnog 18. stoljeća, vode ležečki ili na boku, daju se sredstva za obezboljavanje (alkoholno piće, ekstrakt maka). Vodenjak se nije prokiđao, a date su upute kad ga je ipak trebalo prokinuti: prečvrsti ovoji, preslabi trudovi, kod položaja tjemnom, kod preneglog poroda i prije okreta djeteta. Godine 1884. su u Bjelovaru službu obavljale 4 primalje, a u okolici još njih 52, sve su pojedinačno spomenute: prezimena su im uglavnom domaća, što je razumljivo jer tada već u Zagrebu postoji primaljska škola, što domaćim učenicama omogućuje lakše školovanje. Godine 1898. je u županiji »Belovarsko-križevačkoj« radilo 69 primalja, autor knjige ih spominje poimence po mjestima i naseljima; od njih je bilo 25 privatnih, a 44 su bile »občinske«; u samome gradu Bjelovaru je bilo 5 primalja. Prezimena primalja su gotovo isključivo hrvatska. U bolnici nije bila zaposlena ni jedna primalja, porodničke su zahvate obavljali bolnički kirurzi. Te je godine u izdanju Kralj. zemaljske tiskare tiskana knjižica – »Popis primalja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji«.

Godine 1905. je bolnički liječnik dr. Rudolf Wagner, rodом Čeh iz Brna a odrastao u Bjelovaru, promoviran za doktora sveopće medicine u Beču. Dr. Wagner je 1906. otvorio privatnu praksu, bio je vrlo omiljen, siromašne je liječio besplatno sve do svoje smrti 1954. godine. Godine 1906. vođenje Kirurško-ginekološkog odjela preuzima dr. Milan Begić, prvi školovani kirurg u Bjelovaru, obavljao je ginekološke i porodničarske zahvate. Nakon Bjelovara je bio liječnik u bolnici u Glini, a kasnije ministar zdravstva. Početkom stoljeća su u bolnici radili dr. Pavao Čulumović, koji je kasnije bio ravnatelj bolnice »Sestara Milosrdnica« u Zagrebu i predsjednik Zbora liječnika Hrvatske, te dr. Antun Gotlieb, kasnije prvo ime hrvatske kirurgije i predstojnik Kirurškog odjela bolnice »Sestara Milosrdnica«. Prim. Gotlieb je u Bjelovaru preuredio operacijsku dvoranu, radio je ginekološke i porodničarske zahvate na roditeljima upućenim u bolnicu. Porodi su i dalje obavljani kod kuće, od primalja. Godine 1916. za voditelja Kirurško-

ginekološkog odjela dolazi prim.dr. Nikola Karlić. On obavlja i primaljske operacije: 1921. godine učinio je prvi carski rez, nažalost sa smrću žene nakon operacije, zbog iskrvarenja; tada se radio »klasični«, korporealni carski rez. Prim. Karlić je zapažena liječnička ličnost u Bjelovaru. Njegovom zaslugom i angažiranjem sagrađena je 1924. godine nova bolnica.

»Nova bolnica« je u novo sagrađenoj zgradi, točnije to je novi kirurški odjel (kirurško-ginekološki, tzv. »Externa«), a u staroj zgradi ostaju »Interna«, tj. internistički i dermato-venerološki odjel. Voditelj kirurgije i ginekologije je prim.dr. Nikola Karlić. Odjel još uvijek nema rodilište, rađa se u kući, u bolnici se dovršavaju samo komplicirani porodi. U razdoblju 1931.–1940. godine je godišnje bilo do 64 poroda, do 12 sepsa nakon poroda, do 26 septičkih pobačaja, do 19 operacija mioma, 10 ovarijalnih cista, i do 11 izvanmaterničkih trudnoća. Bolnica ima operacijske sestre instrumentarke, bolničarke su časne sestre, a još uvijek nema primalja. Dr. Karlić otvara 1931. godine privatni sanatorij »Vila Marija«, u kojem imućnijim građanima i građankama operira kirurške i ginekološke bolesti, a bjelovarske gradske primalje, s kojima je usko surađivao, obavljaju i porode.

Godine 1940. prim.Karlić odlazi u mirovinu te predstojnik odjela postaje dr. Joza Jagodić, također zaslužno ime bjelovarske medicine, koji je 19 godina bio predstojnik Kirurško-ginekološkog i potom Ginekološko-porodničkog odjela. On preuređuje Kirurško-ginekološki odjel, odmah po dolasku otvara rodilište-rađaonicu. Gradske primalje dolaze u rađaonicu, povisuje se broj poroda, od 80 u 1941. godini, na 245 u 1949., na 578 u 1957. i na 798. u 1960. godini. Godine 1956. osamostaljuje se Ginekološko-porodnički odjel. Godine 1960. je bolničko rađanje već uobičajeno, nakon što je godinu dana ranije ukinuta domicilna služba primalja pa se primalje sele u bolnička i izvanbolnička rodilišta te u patronažnu službu domova zdravlja. Odgovornost i vođenje poroda preuzimaju specijalisti iz ginekologije i opstetricije: u bjelovarskom rodilištu je 1957. godine rođen 21 zadak, samo 2 liječničkom intervencijom, a 1960. je svih 26 zadaka vodio liječnik.

Prvi specijalist ginekolog-opstetričar koji vodi bjelovarski odjel je 1958.–59. bio dr. Dragan Metzger (specijalizirao u Zagrebu u Vinogradskoj ul.), koji je u rad odjela uveo inovacije: rez po Pfannenstiela, transvaginalnu sterilizaciju, pertubaciju jajovoda, tromboprolaksu, endotrahealnu anesteziju. Kratkotrajno je 1959.–61. odjel vodio dr.Eduard Baršić, kasnije docent i profesor u Klinici KBC-a u Zagrebu. Nakon 1960. godine, od vremena koje obrađuje ova knjige, odjel vode Mirjana Levačić (1961.–1972.), Zlatko Cestar (1971.–1977.), Željko Mladinić (1977.–1985.), Nikola Strčić (1985.–1991.), Marija Turek Šola (1991.–2003.), Nikola Galkowski (2003.–2004.) i ponovno Marija Turek Šola (2004.–). Osim spomenutih voditelja odjela, na odjelu do 1960. i poslije toga su radili specijalisti Dinko Bujanj, Mladen Kovač, Milivoj Volf, Nedjeljko Jukić, Božica Kvaternik-Ledinski, Domagoj Maričić, Tibor Toth, Bruno Zadro, Alen Šelović, Vladimir Bartoš, Darko To-

mica, Ante Vuković i Jadranka Belan. Godine 1975. bila je ustanovljena Neonatološka jedinica, koju je vodila dr. Alica Nemet Knežević pa dr. Marija Hida-Čohar. Od liječnika ginekologa-opstetričara, koji su radili u bjelovarskoj bolnici i kasnije izvan Bjelovara postigli karijeru, valja spomenuti dr. Ivu Bičanića, koji je u Bjelovaru zajedno s dr. Jagodićem radio 1945.–1957. te kasnije u Tuzli gdje postaje profesor, pa u Njemačkoj u Birkenfeldu. Dr. Petar Krajnović je radio na Ginekološko-porodničkom odjelu 1950.–1958. godine, u to vrijeme je obavio specijalizaciju iz ginekologije i porodništva u tadašnjoj bolnici »Dr.Mladen Stojanović« (danas »Sestre Milosrdnice«) i nakon položena ispita radi u Klinici za ginekologiju i porodništvo KB »Dr.Ozren Novosel« (danas »Mercur«) i postiže sveučilišnu karijeru docenta; u Bjelovaru je pri uveo transperitonealni SC po Dörfleru. Izvan Bjelovara je karijeru postigao i pisac ove knjige dr.sc. Habek, bio je predstojnik Ginekološko-porodničkog odjela KB »Osijek«, a sada je specijalist u Klinici za ginekologiju i porodništvo OB »Sv. Duh«.

Maternalni mortalitet je za rano razdoblje koje autor prikazuje nemoguće izračunati, jer postoje podatci samo za umrle majke u pojedinim župama, iz župskih Matica umrlih, na broj živorođenih u istoj župi. Iz djelomičnih »župnih« podataka se vidi da je maternalni mortalitet bio ogroman. U župi Kapela je 1771. godine na 98 novorođenih umrla jedna babinjača, što je 1%. Slični su u kasnijim godinama pojedinačni podatci iz drugih župa: u župi Draganec su 1878. godine umrle dvije žene na 119 novorođenih, što je 1,7%. Mnogo kasnije, 1931. godine je u bolnici umrlo 9 žena (4 od njih zbog pelveoperitonitisa i sepse post ab., 2 zbog rupture uterusa), na oko 838 živorođenih u svim župama bjelovarskog kraja, što je 1,07% ili 1.070/100.000 kako se danas prikazuje. Habek citira Jakšekovića da je maternalni mortalitet u razdoblju 1830–1840. bio 16 promila. I bolnički mortalitet je bio visok. U razdoblju 1931.–1940. je od 605 opstetričkih pacijentica umrlo 50 ili 8,3%; bolnički je porodnički mortalitet u razdoblju 1940.–1949. godine smanjen na 2,2% (30/1.352), a od 1950. do 1960. godine na »samo« 0,99% (6/6.042). Danas – na sreću – maternalnog mortaliteta u bjelovarskom rodilištu gotovo da i nema.

Fetalni i neonatalni mortalitet su bili, za današnje shvaćanje, nezamislivo visoki. Podatci su i u tom pogledu po župama. Prvih se 10 mrtvorodenih u knjizi spominje za 1829. godinu, za 1859. se spominje 8 mrtvorodenčadi, a 1878. godine je u župi Draganec bilo 7 mrtvorodene djece (5,9%) na 118 novorođenih. Neonatalni mortalitet nije posebice prikazivan, već kao zbroj umrle novorođenčadi i dojenčadi. U 1727. godini je u župi Štefanje umrlo 31 novorođenče i dojenče, a 1729. godine 16 (6,0%) od 267 novorođenih. U gradu Bjelo-

varu i užoj okolici je 1868. godine rođeno 150 djece, a umrlo je 40 dojenčadi (26,7%). Ukupno je bilo mrtvorodeno ili umrlo kao dojenče preko 30% novorođenčadi; većina dojenčadi je umirala u novorođenačkoj dobi. Rani gubitak djece je kroz nekoliko stoljeća bio kompenziran visokim natalitetom, od oko 74%.

Autor knjige daje i staro nazivlje ženskih spolnih organa iz 1873. godine: *stidnica* – sram, stid, sprava, vrata; *stidni brežuljak* – bručak, nadbruke; *velike i male stidne usne* – velike i male sklopke; *introitus vagine* – sramovna proklopka, pukotina; *klitoris* – sikilj, jezičac; *vanjsko ušće uretre* – ušće vodopusta; *otvor rodnice* – ušće rodnice, zijalce jaže; *himen* – vjenčić; *karunkule himenales* – mrčasti čvorići; *medica* – presriedak, pripon, našva, srednje meso, podstid; *rodnica* – jaža, usmina, rukav, procijep; *maternica* – materica, plodnica, rodiljka; *materište* – plodište; *jajovodi* – materične trubljice; *jajnici* – jajišta; *mjesečnica* – mjesečnina, žensko vrieme, ženski cviet, pranica, pranje; *korium* – opna žilovnica, pramenica; *amnion* – vodenjak, košuljica; *posteljica* – plodva, plodnica, loža, mlizina.

Dr. Habek je napravio ogroman posao. Ustrajno je za razdoblja od 1680. do 1960., godinu po godinu pregledavao Maticice rođenih, vjenčanih i umrlih u crkvenim župama bjelovarskog kraja, radaoničke i operacijske knjige-protokole, zapise o primaljama, doktorima medicine i kirurzima ranarnicima, nacрте bjelovarskih bolnica, kraljevske i carske ukaze. Iz godine u godinu poput kroničara prikazuje elemente značajne za ondašnja zbivanja. Sve ustanovljene podatke povezuje s povijesnim događanjima tadašnjeg doba, na području Varaždinske regimente, Križevačke i Đurđevačke pukovnije, ali i sa zbivanjima u europskoj tada svjetskoj medicini, u Austro-ugarskoj kraljevini i carevini. Kronološki pristup cijeloj 300-godišnjoj materiji je možda i nedostatak knjige. Ovakav je način povijesno kronološkog pisanja sigurno prikladniji povjesničaru (i onome medicinskom) i demografu, ali bi čitatelju medicinaru, ginekologu-opstetričaru i pedijatru bilo preglednije da je materija prikazana u poglavljima po svojim odrednicama (maternalni mortalitet, fetalni i neonatalni mortalitet, primalje, liječnici i kirurzi-ranarnici, izgradnja bolnice itd.), pa svaka odrednica data kronološki. To bi za autora značilo veću muku, ali olakšanje znatizeljnom čitatelju.

Knjiga dr. Habeka je u svakome slučaju doprinos našoj medicinskoj i posebice opstetričko-ginekološkoj historiografiji. Sigurno će izazvati veliku znatizelju među svim liječnicima bjelovarskog kraja, a i šire. Bit će korisna povjesničarima medicine i posebice onima ginekološko-opstetričke i pedijatrijske struke.

Prof. dr. Ante Dražančić